

УДК 316.42

МИКОЛА БУЛАТЕВИЧ,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології факультету соціально-психологічних наук та управління Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова

Причини та особливості виникнення модерного громадянського суспільства: версія Імануїла Валерстайна

Анотація

У статті розглянуто іншу, ніж традиційно пропоновану в західній соціологічній теорії, версію виникнення модерного громадянського суспільства. Згідно з нею, появу останнього спричинили обставини, що склалися внаслідок розвитку модерної світ-системи. У статті показано особливості створення модерного громадянського суспільства та особливості включення нижчої страти модерної світ-системи в його межі.

Ключові слова: *модерне громадянське суспільство, Французька революція, модерна світ-система, європейська капіталістична світ-економіка, капіталістичний клас світ-економіки, нижча страта, міські середні класи*

Питання де, коли і чому виникло модерне громадянське суспільство, здавалося б, у цілому є проясненими. Принаймні серед євроцентристськи налаштованих соціологів начебто досягнуто згоди щодо відповідей на них. Та аргументи, які наводить Імануїл Валерстайн, розширюють проблемне поле інтерпретаційних пояснень історичного виникнення та розвитку модерного громадянського суспільства. Звісно, Валерстайн не є дослідником даного феномену. Але в теорії модерної світ-системи, що її розробив американський учений, можна виокремити положення стосовно цієї проблемати-

ки. І вони спонукають до того, щоб знову замислитися над причинами та особливостями виникнення модерного громадянського суспільства.

Якщо спинитися на дефініції, то модерне громадянське суспільство у найзагальнішому сенсі визначається як автономна сфера суспільства, диференційована від інших сфер, зокрема від господарства, держави та сім'ї. Ця царина вирізняється тим, що в ній реалізується вільна відкрита раціональна комунікація. Ненсі Фрейзер називає такі ознаки модерного громадянського суспільства: воно територіально збігається з національною державою; в результаті комунікації в його межах відбувається виробництво громадської думки, яка завжди адресується державі, що має суверенітет над даною територією; учасниками комунікації виступають члени легально конституційованої політичної спільноти — нації, тобто громадяни держави, які можуть об'єднуватися в різного роду неурядові і негосподарські добровільні асоціації, організації та рухи; кожен, хто є громадянином, має право брати участь у дискусіях на рівних з іншими громадянами; комунікація реалізується через національні мас-медіа, які з'єднують між собою територіально розпорощених співрозмовників; комунікація передбачає наявність спільного лінгвістичного медіуму — національної мови [Transnationalizing, 2014: р. 11–12].

Модерне громадянське суспільство функціонує так, що в його межах привертається увага до дій, подій, станів справ тощо, які, відбуваючись в тих чи інших сферах суспільства, порушують справедливість і завдають шкоди загальному благу. Громадяни держави “збурюються” і в комунікативних мережах публічної сфери здійснюють усебічне їх обговорення із тим, щоб досягти консенсусу стосовно ставлення до них і стосовно вибору шляхів виправлення ситуації. У результаті генерується громадська думка, і через неї модерне громадянське суспільство легітимно чинить тиск на адміністративний апарат сучасної держави, змушуючи останній ухвалювати й упроваджувати рішення, які мають відновити порушену справедливість і виправити ушкоджене загальне благо. Беручи участь в комунікативних процесах виробництва громадської думки, громадяни утверджуються в переконанні, що вони реально впливають на організацію відносин у тих чи інших суспільних царинах. Суспільство тоді стає для них їхнім власним “життєсвітом”, який вони самі для себе конституують, а між ними зміцнюється почуття належності до однієї національної спільноти, тобто зміцнюється соціальна солідарність.

Традиційно особливості виникнення модерного громадянського суспільства осмислюються в контексті розвитку Європейської цивілізації. Згідно з відомою загальноприйнятою схемою, “Європа” зароджується у Давній Греції й у своєму розвитку послідовно проходить низку історичних стадій (епох): еллінсько-римську, Середньовіччя, епоху Відродження, епоху раннього модерну та епоху пізнього модерну. Відповідно до цієї схеми, модерне громадянське суспільство також зароджується в античній Греції. Але на тій стадії це ще така собі “протоформа”. У перебігу розвитку Європейської цивілізації в контексті подальших епох виникають інші його “протоформи”. І тільки впродовж двох останніх стадій громадянське суспільство набуває сучасного вигляду. Така думка часто відтворюється у працях

як вітчизняних, так і закордонних учених. Прикладом може слугувати дослідження історика громадянського суспільства Джона Еренберга [Ehrenberg, 1999] або робота політологів Стивена ДеЛю та Тимоті Дейла [DeLue, 2016].

Головною причиною появи модерного громадянського суспільства на стадіях раннього чи пізнього модерну називають розвиток капіталістичних відносин, що якраз розпочинається в цей період в Європі. Він призводить і до постання таких важливих чинників, як сучасна держава, клас буржуазії та нація. На думку Юргена Габермаса, модерне громадянське суспільство вперше виникає у XVII столітті в Англії та Франції, де капіталістичні відносини починають розвиватися раніше, ніж в інших країнах. У цей же час з'являються й терміни, що позначають нову сферу суспільства — англійське поняття “civil society” та французьке “la société civile”. А от у Німеччині модерне громадянське суспільство виникає пізніше — у другій половині XVIII століття, оскільки ця країна із запізненням перейшла на “капіталістичні рейки” [Габермас, 2000: с. 46]. З'являється поняття “bürgerliche Gesellschaft” — так, зокрема, Імануїл Кант перекладав англійське “civil society” німецькою мовою. Вважається, що важливу роль у становленні модерного громадянського суспільства відіграла Французька революція, оскільки вона остаточно розбила феодальні кайдани, що стримували розвиток капіталізму, і, як наслідок, створила умови для розквіту громадянського суспільства в усій повноті [Хабермас, 2003: с. 7–8, 12].

Імануїл Валерстайн піддає сумніву правильність наведеної вище пояснювальної схеми. По-перше, американський дослідник скептично ставиться до того, що витoki модерного громадянського суспільства (як і витoki Європейської цивілізації в цілому) знаходяться в Давній Греції. По-друге, вчений не вважає, що безпосередньою причиною його появи став розвиток “буржуазних” ринкових відносин, однак визнає ключове значення Французької революції. Контекстом, в якому Валерстайн осмислює виникнення модерного громадянського суспільства, є модерна світ-система — європейська капіталістична світ-економіка. Вона зароджується в Європі впродовж “довгого XVI століття” й існує донині. Модерне громадянське суспільство є “продуктом” її розвитку і вперше з'являється наприкінці XVIII — на початку XIX століття. Аналітична особливість Валерстайнового підходу полягає в намаганні зрозуміти, чому світ-економіка розвивалася саме таким, а не інакшим чином, що в даний історичний період в її межах склалися умови для таких фундаментальних соціальних змін, як поява нової комунікативної громадянської сфери суспільства. Що саме відбулося в перебігу її розвитку, що спричинило ці зміни? А відбутися мало щось суттєве, оскільки близько трьохсот років світ-економіка нормально функціонувала без такого феномену, як модерне громадянське суспільство.

Отже, стаття має на меті виокремлення й узагальнення положень теорії модерної світ-системи Імануїла Валерстайна стосовно причин та особливостей виникнення модерного громадянського суспільства. Стаття складається із трьох пунктів: 1) оскільки Французька революція стала ключовою подією, то в першому пункті узагальнено її осмислення в теорії модерної світ-системи Валерстайна; 2) у другому — розглянуто особливості ство-

рення модерного громадянського суспільства; 3) у третьому — особливості включення нижчої страти світ-економіки до сфери модерного громадянського суспільства.

Осмислення Французької революції у світ-системному аналізі Імануїла Валерстайна

У своїй теорії модерної світ-системи Імануїл Валерстайн обґрунтував, що країни, які входять до складу світ-економіки, не можуть бути схарактеризовані як капіталістичні чи феодальні. Капіталістичний спосіб виробництва — це атрибут модерної світ-системи, а не окремих одиниць, що виникають та існують в її межах. Про країни ж, які входять до її складу, можна сказати, що вони є, наприклад, більш розвиненими або менш розвиненими. Розвиненість країни корелює з місцем, яке вона посідає в осьовому поділі праці у світ-економіці, — в зоні ядра, напівпериферії чи периферії [Wallerstein, 2011a: p. 67, 84–86].

Відповідно, Валерстайн показує, що Французька революція за своєю суттю не могла бути “буржуазною” в тому сенсі, що вона зумовила перехід від феодалізму до капіталізму, оскільки Франція станом на XVIII сторіччя не була “феодальною” країною. Це була чи не найрозвиненіша країна ядра світ-економіки. Саме у Франції виробництво промислової продукції вперше перевищило виробництво сільськогосподарської; а між 1732 і 1766 роками товарів текстильної промисловості було виготовлено удвічі більше, ніж у Великій Британії. На її території розташовувалися найбільш індустріалізовані райони Європи, як-от Лілль, Ренн чи Руан. З іншого боку, французькі дворяни були не лінивими, повільними і нерациональними феодалами, які б гальмували розвиток “ринкових відносин”, але — активними, кмітливими та успішними капіталістами-землевласниками, які ефективно використовували можливості світового ринку для акумуляції капіталу. За економічною роллю, яку вони виконували в межах модерної світ-системи, французькі дворяни нічим не відрізнялися від французьких капіталістів-промисловців. І перші, і другі були представниками одного класу світ-економіки — капіталістичного. Зображення Французької революції як події, в основі якої лежить класовий антагонізм між “буржуазією” та “феодалами”, є міфом [Wallerstein, 1989: p. 40–43, 78].

Зусиллями, зокрема, таких учених, як Теда Скочпол, Чарльз Тилі та Джек Голдстоун, у соціології було вироблено пояснювальну модель, в якій головною причиною сучасних революцій визначено внутрішньоелітний конфлікт, що призводить до колапсу держави. Згідно з цією моделлю революція завжди розпочинається “згори” — в середовищі еліт. Для того, щоб вона відбулася, мають збігтися два ключові чинники. Першим є фіскальна криза держави: держава опиняється в ситуації, коли вона більше не здатна сплачувати зовнішній борг, а також фінансувати власні армію, поліцію та служби безпеки. Фіскальна криза нерідко зумовлюється військовими причинами: непомірними витратами на армію та військовими поразками. Фатальною, однак, вона стає тоді, коли поєднується із другим чинником — з розколом серед еліт щодо того, як потрібно виходити із складної ситуації.

Коли внутрішньоелітний конфлікт загострюється настільки, що будь-які домовленості та хоча б мінімальний консенсус стають неможливими, функціонування державної машинерії паралізується, і монополія на легітимне застосування насилля розвалюється. Це вперше відкриває дорогу стихійному повстанню широких народних мас і веде до повалення чинного режиму [Does, 2013: p. 58].

Французька революція, як її розуміє Імануїл Валерстайн, назагал описується вищезазначеною моделлю. Але вчений додає сюди контекст модерної світ-системи. Згідно з Валерстайном, світ-економіка розвивається так, що, з одного боку, вона проходить низку економічних зростань та спадів, пояснюваних теорією довгих циклів Кондратьєва, а з іншого — в її межах час від часу з'являються держави-гегемони. Останні відіграють важливу роль в її функціонуванні — вони здатні забезпечувати відносну стабільність і порядок у світ-економіці, але період їхньої гегемонії є нетривалим. Коли така держава сходить з п'єдесталу, розпочинається боротьба за вакантну позицію. З цього моменту порядок у світ-економіці порушується. В ній починається період розладу та турбулентності, впродовж якого відбуваються важкі світові війни. Як правило, за місце гегемона ведуть боротьбу дві держави ядра.

Згідно з теорією модерної світ-системи, приблизно у 1675 році Об'єднані Провінції Нідерландів втратили статус держави-гегемона. Період відносного спокою у світ-економіці завершився. Кінець XVII століття і дві третини XVIII століття проходять під знаком боротьби Великої Британії та Франції за гегемонію, кульмінацією якої стала Семирічна війна. Франція зазнала поразки у війні й разом із цим фактично прогнала боротьбу. Великій Британії знадобився певний час, щоб остаточно закріпити свою перемогу і в підсумку посісти місце держави-гегемона модерної світ-системи.

Для Франції наслідки поразки були тяжкими. Її позиції у світ-економіці погіршилися. Країна втратила ключові колонії — Індію та Нову Францію, — де вироблялася сировина для текстильної та деяких інших галузей її промисловості й де перебували захищені монопольні ринки збуту промислових товарів. Укупі зі значними військовими витратами це розхитало фінансову стабільність Франції. Баланс між доходами й видатками порушився, і Франція мусила збільшувати обсяг зовнішніх запозичень, чим нарощувала державний борг. На 1788 рік витрати на обслуговування державного боргу сягали 50% бюджету — держава впритул наблизилася до банкрутства [Walzerstein, 1989: p. 81, 84–85].

Уже наприкінці 60-х — на початку 70-х років XVIII століття французькі еліти починають шукати способи поліпшення складної фінансової ситуації. Пропонуються два конкурентні варіанти. Капіталісти-промисловці найдієвіше рішення вбачають у суттєвому підвищенні рівня оподаткування сільськогосподарських підприємств капіталістів-землевласників. Цей рівень традиційно був низьким, позаяк останні мали податкові привілеї, гарантовані їм дворянським статусом. Натомість капіталісти-землевласники противляться впровадженню будь-яких механізмів, які могли б перерозподілити їхні прибутки на користь держави. Вихід з кризи вони вбачають в лібералізації торгівлі. У 1786 році капіталісти-землевласники змогли про-

тиснути підписання державою торговельного договору з Великою Британією, згідно з яким Франція відкривала доступ британським промисловим товарам на свій ринок, а Велика Британія відкривала свій ринок для французької сільськогосподарської продукції. Ставку було зроблено на поповнення державних фінансів за рахунок митних надходжень від імпорту британської промислової продукції. Але розрахунок не справдився — фінансова ситуація не покращилася [Wallerstein, 1989: p. 86–88].

Натомість погіршилися позиції капіталістів-промисловців, яких британські конкуренти стали потроху витісняти не тільки із зовнішніх ринків, а й із французького внутрішнього ринку. Капіталісти-промисловці тиснуть на державу з вимогою вжити радикальних заходів: жорсткіше просувати їхні інтереси в межах світ-економіки, суттєво розширити базу оподаткування, створити митні бар'єри для захисту місцевої промисловості та торгівлі від іноземної конкуренції. Капіталісти-землевласники, навпаки, противляться впровадженню обмежувальних торговельно-економічних заходів та заходів, спрямованих на посилення держави, категорично відкидають можливість підвищення оподаткування і наполягають на подальшій лібералізації. Капіталісти-землевласники цілком серйозно замислюються навіть над варіантом відкату Франції до напівпериферії, за зразком Іспанії або Португалії, та розглядають можливість часткової деіндустріалізації країни [Wallerstein, 1989: p. 89–92].

У 1789 році стан державних фінансів Франції був критичним. Але виробити програму виходу із ситуації не вдалося через непримиренне протиробство еліт. В якийсь момент за умов гострої фіскальної кризи внутрішньо-елітний конфлікт досяг найвищої точки загострення. Ухвалення рішень державою в принципі внеможливилася, її функціонування розладналося. Механізми легітимного застосування насилля дали збій, і в суспільстві постав вакуум влади. Дамбу було зруйновано, і у пролом, що утворився, хлинули потоки широких народних мас — у Франції розпочалася революція.

Отже, згідно з Валерстайном, Французька революція стала наслідком гострого внутрішньо-елітного конфлікту щодо устрою та базової політики держави. Конфлікт виник між двома фракціями капіталістичного класу світ-економіки — капіталістами-промисловцями та капіталістами-землевласниками, — які мали у Франції свою територіальну базу. Він був спричинений програшем Франції у боротьбі за гегемонію у світ-економіці й загострився в обставинах фіскальної кризи французької держави. І тільки після цього на історичній арені з'явилися повсталі широкі народні маси — нижча страда та міські середні класи. Революційні повстання були розпочаті нижчою страдою, а трохи згодом до них приєдналися міські середні класи. Представники останніх зрештою й очолили революційні повстання.

Особливості створення модерного громадянського суспільства

Унаслідок Французької революції як джина з пляшки на історичну арену було випущено нового суб'єкта — широкі народні маси, і ті спрямували енергію на здійснення радикального перерозподілу доданої вартості на свою

користь. Маси прагнули зруйнувати структури та механізми світ-економіки, які вможливлювали нескінченне нагромадження капіталу. Тому Французька революція, на переконання Валерстайна, мала антисистемний, а зовсім не “буржуазний” характер. Взагалі-то, з моменту виникнення світ-економіки широкі народні маси у будь-який момент були готові вибухнути антисистемним повстанням, і тільки сила державної машинерії не давала цьому статися. І от у Франції відбувся колапс держави, чим маси одразу і скористалися. Оскільки вибух стався у ключовій країні ядра, світ-економіка втратила свою легітимність, і революційні повстання почали ширитися країнами як ядра, так і напівпериферії та периферії. Революції 1820-х років, Липнева революція 1830 року, “буржуазні” революції 1848–1849 років — всі вони, на переконання Валерстайна, мають спільний антисистемний знаменник.

У перебігу Французької революції повсталі маси висунули вимогу змістити локус суверенітету від монарха до народу. На практиці це означало трансформацію держави з абсолютистської монархічної у народну демократичну. У випадку задоволення такої вимоги широкі народні маси отримували в своє розпорядження реальні засоби для перерозподілу доданої вартості, а капіталістичний клас втрачав як владу, так і можливість подальшого здійснення нескінченного нагромадження капіталу. З одного боку, капіталістичний клас був вимушений зважати на вимоги повсталого народу. Широко народні маси вже неможливо було просто так “загнати назад у пляшку”. Але з іншого — він ніяк не міг допустити встановлення народної держави. Щоб знайти вихід із проблемної ситуації, капіталістичний клас, вважає Валерстайн, мав проявити кмітливість та винахідливість. Йому слід було сконструювати модель держави, яка б на перший погляд виглядала народною, а насправді не була такою, але попри те не втрачала би підтримки значної частини народу, і встановлення її заспокоїло б революційно налаштоване населення. Історичним розв’язком стало створення моделі “ліберальної держави”, що власне і заступила місце абсолютної монархії [Wallerstein, 2011b: p. 1, 23].

Відповідно до аргументації, запропонованої Валерстайном, нова модель була сконструйована як така, що складається із двох базових взаємопов’язаних елементів: модерної держави та модерного громадянського суспільства. Здійснення відкритої комунікації у сфері модерного громадянського суспільства давало змогу легально впливати на державу, примушуючи її вживати тих чи інших заходів. Зі свого боку, держава ставала підзвітною модерному громадянському суспільству і орієнтувалася на його вимоги; рішення, які вона приймала, мали відповідати його волі. В ідеалі через таку схему мав би реалізовуватися “народний” характер нової моделі держави, проте фактично модель вможливлювала лише обмежену участь населення в обговоренні вельми вузького кола локальних питань. Її впровадження ніяк не змінювало позиції капіталістичного класу і не порушувало системних принципів, на засадах яких розвивається світ-економіка. Але підтримку народу, принаймні ключової його частини — міських середніх класів, вона, утім, здобула.

Встановлення нової моделі держави розпочалося з проведення конституційної та електоральної реформ у країнах ядра. Ухвалення конституцій

обмежило владу монарха, а надання права голосу народом дало йому змогу обирати законодавчі органи держави. Наступним кроком стало запровадження широких громадянських прав. Рівність перед законом, свобода думки, слова, преси, віросповідання, свобода об'єднуватися у громадські організації, асоціації та політичні партії, — всі ці права уможливили публічне обговорення актуальних політичних, економічних та інших питань. У результаті реформ було створено фундамент моделі “ліберальної держави” — націю громадян.

Особливістю розбудови нової моделі стало те, що електоральні та громадянські права спочатку було неоднаково надано міським середнім класам і нижчій страті. Один із політичних діячів періоду Французької революції Емануель-Жозеф Сіейс запропонував розрізнати “активних” і “пасивних” громадян. На його думку, усі мешканці країни повинні мати право на життя, право на захист особи та власності, право на свободу. Але не всі мають право формувати органи державної влади та брати участь у відкритій комунікації у сфері модерного громадянського суспільства, тобто не всі є “активними” громадянами. Згідно з термінологією Сіейса, статусе “активного” громадянина набули лише міські середні класи, і це було не випадково [Wallerstein, 2011b: p. 145].

Здобувши право голосу і право легально брати участь у комунікативних процесах виробництва громадської думки, міські середні класи набули впевненості, що вони реально впливають на організацію суспільного життя та визначають напрям його розвитку. Вони відійшли від революційної практики, комфортно влаштувавшись в межах нового соціально-політичного порядку національного суспільства. Після цього виступи нижчої страти втратили свою гостроту і вже не становили серйозної небезпеки. Без мережових та організаційних ресурсів міських середніх класів антисистемні повстання низів мали вельми невеликі перспективи успіху. Єдине, що залишалося нижчій страті, — це задовольнитися сумнівним статусом “пасивного” громадянина [Wallerstein, 2011b: p. 73, 75].

Згідно з Валерстайном, встановлення моделі “ліберальної держави” завершилося у 1830–1832 роках у трьох країнах ядра світ-економіки — Великій Британії, Франції та Бельгії. Головним adeptом моделі стали міські середні класи. На перших етапах тільки вони були включені в модерне громадянське суспільство як повноцінні члени. Цікаво, що німецький термін “bürgerliche Gesellschaft” можна перекласти як “громадянське суспільство”, а можна і як “суспільство середнього класу”. Модель “ліберальної держави” забезпечила структурну стабільність світ-економіки й відновила її втрачену легітимність [Wallerstein, 2011b: p. 74–75].

Після 1832 року антисистемні повстання, що відбувалися в тих чи інших країнах світ-економіки, вже за апробованою схемою вдало спрямовувалися в річище встановлення моделі “ліберальної держави”. З антисистемних вони трансформувалися або в ліберальні, або в національні буржуазні революції. Перші пов'язані з розширенням громадянських прав в межах окремої країни, і були притаманні, наприклад, Франції; другі — з відділенням етнонаціональної групи та її оформленням в окрему країну з власною модерною державою, нацією та модерним громадянським суспільством і відбува-

лися в таких утвореннях, як, скажімо, Австрійська імперія. Зміни, пов'язані із формуванням нових політичних одиниць — модерних національних держав, жодним чином не порушували функціонування світ-економіки. Просто відтепер процеси акумуляції капіталістичний клас мав здійснювати за умов дещо інших політичних реалій. Нова модель стала шаблоном для політичних змін і з часом з більшим чи меншим успіхом впроваджувалася скрізь у межах модерної світ-системи.

Особливості включення нижчої страти світ-економіки до сфери модерного громадянського суспільства

У перебігу революційних подій міські середні класи та нижча страта спільно боролися за повалення абсолютної монархії. Союз між ними, однак, розпався після встановлення моделі “ліберальної держави”. Нова модель не надто відповідала інтересам нижчої страти — низи прагнули втілити більш радикальні трансформації. Але міські середні класи вважали, що головної мети революційних виступів досягнуто, і заблокували подальший розвиток антисистемних повстань. Модель “ліберальної держави” стала реальністю життя, і нижчій страті довелося пристосовуватися до цієї моделі. Проте міські середні класи почали чинити спротив розширенню електоральних та громадянських прав: здобувши повноправне членство в модерному громадянському суспільстві, вони шукали способи не пустити туди низи. У цьому плані їхні інтереси збігалися з інтересами капіталістичного класу модерної світ-системи, який, зрозуміло, також не сприймав ідею політичної участі низів. Утворився новий союз — тепер вже між міськими середніми класами та капіталістичним класом світ-економіки, і члени цього союзу спрямували свої зусилля на виключення нижчої страти з модерного громадянського суспільства.

Проблема полягала в тому, як обґрунтувати виключення низів, щоб це не суперечило ідеологічним здобуткам Французької революції — свободі, рівності та справедливості. Критерії на зразок благородного походження втратили свою легітимність. Потрібно було придумати щось нове. Імануїл Валерстайн показує, що для обґрунтування виключення нижчої страти був винайдений критерій “розуму”. Головною умовою участі в комунікації у сфері модерного громадянського суспільства проголошувалася здатність діяти розумно. Тільки якщо участь буде обмежена тими, кому властива така здатність, комунікативно досягнуте взаємопорозуміння стосовно шляхів правильної організації суспільного життя уможливиться [Wallerstein, 2011b: p. 7].

Джефрі Александер зазначає, що з цього моменту в комунікативному полі модерного громадянського суспільства з'являються два полярні дискурси — “дискурс свободи” та “дискурс репресії”, в основі яких лежить система бінарних символічних кодів. Якщо соціальна група конституюється в позитивних символічних кодах “дискурсу свободи”, її представників зображують як таких, що мають необхідні для участі в комунікативних процесах виробництва громадської думки якості: вони є раціональними та критичними, не потребують сильних лідерів і не підкорюються авторитету; вони є ав-

тономними, дотримуються закону не через зовнішні санкції, а тому що закон виражає їхню природну раціональність; вони висловлюються ясно і не приховують своїх ідей; вони є відкритими й доброзичливими стосовно інших членів соціальної спільноти тощо. Представники такої групи відповідають критерію “розуму”, а отже, можуть бути включені до сфери модерного громадянського суспільства. В позитивних символічних кодах “дискурсу свободи” спершу змальовувалися лише міські середні класи. Тільки вони визнавалися достатньо компетентними для того, щоб брати участь у відкритій комунікації у сфері модерного громадянського суспільства [Alexander, 2006: p. 56–59, 60–61].

“Дискурс репресії” позначає собою “антигромадянські” якості. Якщо соціальна група конституюється в негативних символічних кодах “дискурсу репресії”, її представники зображуються як такі, що загрожують існуванню модерного громадянського суспільства. Вони не здатні виносити раціональні судження і критично осмислювати інформацію; вони не можуть відрізнити правду від брехні, а отже, легко піддаватимуться маніпуляціям; такі люди є безчесними, з радістю визнають владний авторитет, бездумно підкоряються йому тощо. Представники такої групи не відповідають критерію “розуму”, вони мають бути виключені з модерного громадянського суспільства. Під “дискурс репресії” одразу потрапила нижча страта світ-економіки, зокрема, три соціальні групи: наймані робітники, жінки і темношкірі. Представників зазначених груп розглядали як таких, що є некомпетентними з огляду на здатність брати участь у громадянській комунікації. Навряд чи вони зможуть зробити раціональний внесок у дискусії з приводу актуальних для спільноти питань. Їм має бути відмовлено у членстві в модерному громадянському суспільстві. Із самого початку, отже, модель “ліберальної держави” була встановлена так, що відкриту публічну комунікацію мала право здійснювати лише досить невелика частка народу — білі, освічені, заможні чоловіки [Alexander, 2006: p. 56–59, 60–61].

У межах модерного громадянського суспільства фактично одразу після його створення виникають соціальні рухи тих груп, що виявилися виключеними. Робітничі рухи, рухи феміністок та суффражисток, рухи темношкірих орієнтувалися на використання комунікативних інститутів модерного громадянського суспільства з метою змалювати свої соціальні групи в позитивних символічних кодах “дискурсу свободи” і на цій підставі обґрунтувати правомірність і необхідність включення. Натомість домінантна соціальна група — міські середні класи — прагнула розширити “дискурс репресії” на представників нижчої страти й таким чином закрити їм доступ до членства в новоутвореній комунікативній сфері. В дискурсивній площині модерного громадянського суспільства відбувалася тривала символічна боротьба за включення.

Із часом основні соціальні рухи досягали успіху і “згасали”. Як мінімум у країнах ядра та напівпериферії нижча страта в підсумку набула електоральні та широкі громадянські права: наймані робітники — раніше, жінки і темношкірі — трохи пізніше. Та це, як показує Валерстайн, суттєво не змінило її становище у світ-економіці. Нижчій страті не вдалося ані здійснити перерозподіл доданої вартості на свою користь, ані похитнути владні по-

зиції капіталістичного класу. Натомість її повстанська енергія з антисистемних революцій була переспрямована в річище боротьби за включення в модерне громадянське суспільство. Загрози для розвитку світ-економіки нижча страта більше не становила. Повноцінна інтеграція низів до національних суспільств сприяла зміцненню соціальної солідарності, й це ще більше посилює держави ядра. Модель “ліберальної держави”, на думку Валерстайна, успішно функціонувала близько півтора століття, перша її криза сталася 1968 року.

На засадах положень теорії модерної світ-системи Імануїла Валерстайна можна зробити певні висновки щодо причин та особливостей появи модерного громадянського суспільства.

1. Модерне громадянське суспільство утворюється в контексті політичних змін, що відбулися у світ-економіці, — змін, пов’язаних зі встановленням моделі “ліберальної держави”. Нова комунікативна сфера виникає як елемент цієї моделі разом з іншим елементом — власне модерною державою. Відповідно, модерна держава та модерне громадянське суспільство з’являються одночасно, наявність жодного з них не є необхідною умовою для виникнення іншого. Оскільки це два взаємопов’язані елементи однієї моделі, вони не можуть існувати окремо один без одного. Їхнім фундаментом стає політична спільнота — нація.

2. Модерне громадянське суспільство було сконструйоване певною мірою штучно свідомим рішенням і зусиллями конкретних соціальних сил. Воно не виникло “природним” шляхом внаслідок переходу Європейської цивілізації від феодалізму до капіталізму. Обставини, які посприяли його утворенню, з’явилися в результаті розвитку світ-економіки.

3. Поява модерного громадянського суспільства і модерної держави не особливо відповідала інтересам капіталістичного класу світ-економіки. Останній був змушений піти на встановлення їх з метою заспокоєння широких народних мас. До цього капіталістичний клас успішно здійснював акумуляцію капіталу за підтримки абсолютних монархій і не відчував потреби в комунікативній громадянській сфері та відкритій публічній політиці.

4. Модерне громадянське суспільство є сутністю контроверсійною. З одного боку, його функціонування відкриває громадянам можливості впливу на організацію свого колективного життя, але, з іншого боку, його утворення радше створює видимість можливості впливу в тому сенсі, що воно обмежене територіальними кордонами національної держави. Натомість структури світ-економіки, які безпосередньо визначають життя громадян, залишаються для них недоступними.

5. Соціальною групою, яка найбільше виграла від появи модерного громадянського суспільства, були міські середні класи. Створення нової комунікативної сфери цілком відповідало їхнім інтересам. Вони не були зацікавлені у більш радикальних політичних змінах. Тож антисистемні

повстання нижчої страти були трансформовані в ліберальні або національні буржуазні революції багато в чому завдяки зусиллям міських середніх класів.

Джерела

Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії “громадянське суспільство” / Юрген Габермас ; пер. з нім. А. Онишко. — Львів : Літопис, 2000. — 318 с.

Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне / Хабермас Ю. ; пер. с нем. — М. : Весь мир, 2003. — 416 с.

Alexander J.C. The Civil Sphere / Jeffrey C. Alexander. — Oxford : Oxford University Press, 2006. — 793 p.

DeLue S.M. Political thinking, political theory and civil society / Steven M. DeLue, Timothy Dale. — 3rd edition. — N.Y. : Routledge, 2016. — 388 p.

Does capitalism have a future? / [Immanuel Wallerstein, Randall Collins, Michael Mann, Georgi Derluigan and Craig Calhoun]. — N.Y. : Oxford University Press, 2013. — 192 p.

Ehrenberg J. Civil society: the critical history of an idea / John Ehrenberg. — N.Y. : New York University Press, 1999. — 285 p.

Transnationalizing the Public Sphere / [Nancy Fraser et al.] ; ed. by Kate Nash. — Cambridge : Polity Press, 2014. — 168 p.

Wallerstein I. The modern world-system I: capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century / Immanuel Wallerstein. — Berkeley ; Los Angeles : University of California Press, 2011. — 410 p.

Wallerstein I. The modern world-system III: the second era of great expansion of the capitalist world-economy, 1730–1840s / Immanuel Wallerstein. — San Diego : Academic Press, 1989. — 372 p.

Wallerstein I. The modern world-system IV: centrist liberalism triumphant, 1789–1914 / Immanuel Wallerstein. — Berkeley ; Los Angeles : University of California Press, 2011. — 377 p.